

Потпуковник **ЈОЖЕ ТОМАЖИЋ**

ТАКТИКА И ПОЉСКА ФОРТИФИКАЦИЈА

Чланак „Стратегија и фортификација“, објављен у Војном делу бр. 7—8/60. године, третира нека најошштија искуства и гледишта о односу стратегија — фортификација при чему се углавном задржава на питању односа стратегије и сталне фортификације. Међутим, у истом чланку су додирнута и нека питања пољске фортификације која неоспорно данас представљају актуелну тему за теоретска разматрања и дискусије, што се подвлачи и у поменутом чланку.

Постоје данас мишљења да је *фортификација* само једна и да је не треба делити на сталну и пољску или још на неку трећу (полу-сталну). Овај чланак нема намеру да се упушта у теоретску расправу о тим питањима. Међутим, пошто се у њему расправља о *пољској фортификацији*, то под тим појмом треба подразумевати све врсте фортификацијских објеката привременог карактера који се раде углавном од месног материјала (земље, камена, дрвета и сл.), нормално у току борбених дејстава. Чињеница је да се објекти ове врсте битно разликују од оних који су обухваћени појмом *стална фортификација* и то не само по величини, отпорности и врсти материјала, већ и по могућности примене и тактичког усклађивања са средствима и другим елементима.

Ако је однос стратегије и сталне фортификације, углавном, актуелно питање мирнодопског периода, нарочито за мале земље, то је питање тактике пољске фортификације врло значајно за ратни период. Објекти сталне фортификације раде се првенствено за време мира, а пољске у току рата. Свакако, треба истаћи да фортификација, по свом сталном или привременом карактеру, није апсолутно елемент стратегије, односно тактике и оператике.

Стална фортификација добија свој карактер (са аспекта стратегије) углавном по обиму, намени и систему, месту, времену и ангажовању друштвених средстава за изградњу. Међутим, њеној конкретизацији на земљишту долази у помоћ тактика (мање оператика) са свим својим елементима (планом ватре, осматрањем, командовањем и везом, унутрашњим маневром, кружном одбраном, системом препрека и ватре, материјалним обезбеђењем и збрињавањем, унутрашњом одбраном итд.), а што треба да се свестрано решава на земљишту и пројектовањем таквих објеката.

Као полазна основа за ова разматрања послужиће ставови издвојени из чланка „Стратегија и фортификација“ и то: „Пољска фортификација је начелно елеменат тактике и оператике, а улогу јој одређује командант тактичке (оперативне) јединице пред саму борбу или за време ње. Она примењује објекте привременог карактера, а гради их од приручног материјала изузетно од бетона. Објекте пољске фортификације израђују саме јединице формациским алатом¹⁾. „... А веће дубине на које се мора ићи (односи се на пољску фортификацију — Т. Ј.) због заштите од атомских удара и обимнија примена склоништа скоро су утростручили обим радова у односу на прошли рат. Сама људска снага и алат не могу много постићи. Решење је једино остало у масовнијој примени механизације. Али, ако орографске и геолошке карактеристике државне територије отежавају примену механизације, нарочито за објекте масовне заштите, онда једини излаз лежи у потенцијалним могућностима општенародног рата. Територијалне команде, користећи све расположиве грађевинске и друге радне организације, као и масовну мобилизацију месног становништва, морају постати основни извођачи фортификацијских радова у позадини, оријентишући се углавном на објекте масовне заштите (ровове, заклоне и евентуално склоништа). Све остало допуњују јединице по поседују положаја. Оваквим радом могао би се, унеколико, ублажити изразити недостатак времена за пољско утврђивање“²⁾.

У овим ставовима садржане су основне противречности и проблеми усклађивања односа тактике и пољске фортификације и за њихово сагледавање и разрешавање треба се послужити барем делимичним анализама основних фактора.

Пре свега, где, када, како и у којој мери ће команданти оперативних јединица, и да ли само они или и командири мањих јединица (чета, водова, одељења), одређивати улогу пољске фортификације пред саму борбу или за време ње? У ком смислу они њу користе као елеменат тактике односно оператике?

Ако се задржимо најпре на нивоу јединице од дивизије па на више, а евентуално бригаде и пука, уочићемо да се одређивање те улоге састоји углавном у одређивању дела снага и формацијских средстава за утврђивање положаја појединим деловима оперативној (тактичкој) састава. За утврђивање дају се оквирни задаци путем директива, заповести или наређења, по потреби са најопштијим оквирима о систему утврђивања, тежишту радова итд., што у суштини није одређивање улоге фортификацији него упуство и задатак за примену. Поред тога, команданти могу постављати извесне захтеве дубље распоређеним јединицама и командама за утврђивање важних праваца и положаја по дубини.

Међутим, у том случају решавање важних питања из односа тактике према пољској фортификацији препушта се снагама које ће уређивати те положаје по дубини, што значи да се ремете веома зна-

¹⁾ Чланак *Стратегија и фортификација*, Војно дело 7—8/60. године стр. 373, став последњи.

²⁾ Исти чланак, стр. 388—389, став последњи.

чајна начела тих односа. Ово питање је у толико значајније у колико се разматра у оквирима мањих јединица од чете до појединца, и захтева да се детаљније анализира.

Већ из изнетог произилази да је став „она примењује (подвучао Т. Ј.) објекте привременог карактера, а гради их од приручног материјала . . .“ у суштинској супротности са врло важним начелом да је фортификација средство а не циљ³⁾. Наиме, она (фортификација) не примењује него као део војне науке изучава, технички зналази и решава погодне објекте пољског типа, разматрајући их за разне потребе тактике (људство, наоружање, опрему итд.) и за разне услове борбе (време, земљиште, напад, одбрана итд.), изграђујући их у првом реду од месног материјала (земље, камена, дрвета и др.). Примењује је, међутим, тактика (оператика), тј. *јединице* непосредно у борби, већ према карактеру, времену и другим условима борбе и у томе је она (фортификација) средство а не циљ. То, уосталом, важи и за сталну фортификацију. Према томе, пољска фортификација је средство тактике и њој се мора прилагођавати у свакој конкретной ситуацији.

Одређивање улоге пољској фортификацији непосредно пред борбу или у току ње, значи, релативна је ствар. Наиме, њена суштинска улога је у задатаку да изналази и решава погодне објекте, који ће применом у борби допринети економисању снагама и средствима. Према томе, непосредно пред борбу или у току ње може се говорити само о придавању већег или мањег значаја појединим елементима фортификације (заклонима, склоништима, препрекама, рововима, итд.) или о тежиштима њене примене (на правцима, положајима, рејонима и сл.).

Из тога произилази да конкретной примени објеката пољске фортификације претходи решавање тактичких питања: процене, одлуке, конкретни задаци јединицама, поседање положаја, план и организовање ватре и све остало по линији командовања према конкретной ситуацији. Готовост тактичких елемената углавном се сматра готовошћу система и плана ватре, а то је онда кад и командир одељења (стрељачког, митраљеског, РБ, артиљеријског) долази до изражаја. Свако ватрено средство има свој основни (резервни) ватрени положај, задатак, зону дејства итд. Све то јединице одређују непосредно на земљишту, уносећи непрекидно позитивне елементе стечене праксе у борби и самоиницијативу у оквиру свих степена командовања. Једино на тај начин јединице се могу даље укопавати према *властитом тактичком решењу*, као продужетак једног целовитог процеса, где се може са више самоуверености и одговорности приступити извршавању борбеног задатка.

За даље разматрање узајамног односа питања тактике и пољске фортификације важно је истаћи, такође, да се приликом избора места ватрених положаја за поједина ватрена средства води рачуна нарочито о прегледности и брисаном простору; фланкирном, косом и унакрсном дејству ватре, повезивању ватре са препрекама и др. Све

³⁾ Стратегија и фортификација, Војно дело бр. 7—8/60. године, стр. 375, став 3.

то захтева да се свако оружје добро прилагоди земљишту и да се што боље задовоље изнете потребе. Често се померање средстава на ВП своди и на неколико метара, нарочито онда када је земљиште испресецано.

Познато је да фортификација као део војне науке изучава (разматра) и сврстава објекте према њиховој намени у неколико основних група: објекте за ватрена средства, склоништа, осматрачнице (КМ), ровове и саобраћајнице и препреке. За сваку групу тих објеката ево само неколико напомена о конкретној реализацији, као наставак претходних тактичких разматрања:

Објекти за ватрена средства. Њихова места, врсте и положаји потпуно су зависни од распореда појединих оружја. Значи да се њиховој изради може приступити тек кад јединице које ће водити борбу распореде дотична средства на положаје. Свако друго решење било би у супротности с основним начелом односа фортификације према тактици.

Склоништа. Ова врста фортификацијских објеката, за разлику од објеката за ватрена средства, не изискује тако стриктне услове за распоред на земљишту. Они могу бити на разним удаљеностима иза објеката за ватрена средства. Та удаљеност је до сада третирана зависно од брзине изласка људства из склоништа на ватрени положај и износила је 30 — 40 м. При избору места за израду објеката такође нема посебних захтева и услова, сем да се обезбеде што боља заштита, што лакши и правилнији излазак на ватрене положаје и, евентуално, погодности у раду. Постоји могућност да се удаљеност склоништа од ватрених положаја донекле повећа, а положаји да буду са било које стране склоништа, нарочито кад се објекти израђују у дубини одбрамбеног рејона.

Осматрачнице. За ову врсту објеката у погледу избора места на земљишту у основи важи што је речено за објекте за ватрена средства. Међутим, треба имати у виду да је потреба за овом врстом објеката, за разлику од претходних, веома мала.

Препреке. Ови фортификацијски објекти такође су најтешње повезани са планом ватре и разматрају се нормално заједно са распоредом ватрених средстава.

Ровови и саобраћајнице. Њихово протезање на земљишту углавном зависи од општег протезања објеката за средства за ватрено дејство. При том може да буде извесног одступања кад је потребно да се ради бољег осматрања, дејства итд. поједини објекти истурају нешто испред или позади ровова, у том случају се с њима повезују спојним рововима.

Из овог произилази да су једино *склоништа*, а делимично *саобраћајнице* и *ровови*, нешто мање зависни од претходног распореда ватрених и осталих средстава јединице, што представља важан елеменат за даље разматрање овог питања.

Не мање значајно је дотаћи се и обима радова у међусобном односу појединих група објеката пољске фортификације. Тако, на

пример, посматрајући тај обим у оквиру вода (водног одбрамбеног рејона⁴⁾ (произилази да за израду заклона са подгрудобранским јамама треба око 2 — 4 радна часа за вод, за склоништа око 2 — 3 водна радна дана, за око 1000 м ровова и саобраћајнице такође 2 — 3 водна радна дана, а за око 300 м противпешадијских фортификацијских препрека око 0,6 водног радног дана. Према томе, највише радова захтевају склоништа, ровови и саобраћајнице, што значи да ће њихова израда — ако јединице буду томе тежиле — бити основни проблем у борби. Наиме, од фортификације ће се тражити што обимнији радови и што већи број објеката, дакле, што већи ефекат, а тактичка ситуација, с обзиром на нагле обрте, веома кратко време итд. најчешће неће пружати могућности да се сви ти радови остваре. У томе се данас и састоји највећа противречност и тешкоћа у усклађивању односа тактике и фортификације.

Као закључак из досадашњег излагања може се рећи да је пољска фортификација елеменат тактике који јединице примењују за ојачање земљишта пре или за време борбе (што и јесте њена суштинска улога) изграђујући објекте у првом реду од месног материјала, што је и карактерише као пољску тј. привремену. Одређивање улоге фортификације од стране команданта тактичке јединице у борби биће мало. Али поштовањем основног начела да је фортификација „укопана тактика“, утицај командира јединице на утврђивање биће различит у појединим ситуацијама. У оквиру ограниченог времена за извођење радова (дан-два па и више) сав терет решавања проблема утврђивања пашће углавном на командире одељења и водова. Нешто већи утицај старешине јединице моћи ће се испољити ако се буде располагало са више времена, као и у погледу одређивања положаја и додељивања снага и средства потчињенима.

Друго питање које је додирнуто у напису „Стратегија и фортификација“ привлачи више пажње. У њему је јасно изнето једно гледиште које би требало више анализирати. Нису убедљива гледишта као, на пример: „Сама људска снага и алат не могу много постићи. Решење је једино остало у масовнијој примени механизације... *једини* излаз лежи у потенцијалним могућностима општеноародног рата. Територијалне команде, користећи *све* расположиве грађевинске и друге радне организације, као и *масовну* мобилизацију... морају постати *основни* извођачи фортификацијских радова, оријентишући се углавном на објекте масовне заштите (ровове, заклоне и *евентуално* склоништа). *Све* остало допуњују јединице по поседању...“ итд. (Све подвукао — Т. Ј.).

Постоје противречности између раније изнетог и ових ставова као и унутар ових последњих. Стога ће бити корисно ако се изнесу још нека гледишта без претензија да се да коначан одговор.

Ако се, с једне стране, стоји на становишту да пољску фортификацију примењују јединице непосредно пре борбе или у њеном току и да ту примену, уствари, представљају фортификацијски радови као

⁴⁾ Ово је најчешћи тактички обим третиран за правовремено фортификацијско уређење положаја по дубини.

наставак целовитог тактичког процеса, према властитом тактичком решењу о распореду средстава сваке јединице, а са друге, на гледишту да јединице саме не могу много учинити, те да се проблем може решити једино потенцијалним могућностима територијалног рата, на начин како то износе писци поменутог чланка, тада се само по себи намеће питање остаје ли пољска фортификација и даље средство тактике или постаје у извесној мери сама себи циљ. Ова опасност постоји, нарочито ако се прихвати гледиште да те потенцијалне снаге за утврђивање по дубини раде у првом реду објекте масовне заштите (ровове и заклоне), а евентуално склоништа, тј. оне фортификацијске објекте који највише зависе од коначног распореда средстава за ватрено дејство на земљиште. Подвлачимо од коначног јер то значи не само тактички процес на извесном нивоу командовања, тј. доношење одлука по карти (по којима би се изводили радови), већ процес до најниже јединице и појединца, решаван на земљишту. Може ли се масовним ангажовањем грађевинских предузећа и мобилизацијом месног становништва и других радних организација обезбедити да се тактички најбоље поставе ватрена средства, онако како би то решио командир чете, вода или одељења, односно саме јединице које ће водити борбу? Могу ли се на тај начин, чак и уз руководство од стране извесног броја војних стручњака, обезбедити могућност за испољавање све оне динамичности, иницијативе и борбене праксе које би иначе желео и могао да спроведе непосредни командир који ће се на тим положајима борити? Разуме се да је то веома тешко и да се само у извесним случајевима и делимично може постићи.

Међутим, ако се вратимо на онај део излагања где се говори о томе колико је потребно времена за израду појединих врста фортификацијских објеката, тада се може издвојити и следеће питање: због чега је потребно да се потенцијална радна снага територијалног рата употреби у првом реду за израду заклона за које је потребно свега око 2—4 водна радна часа изграђујући пун профил? Даље, ровови такође не доприносе нешто више заштити од атомског дејства; они штите углавном колико и сами заклони. Да ли је у циљу економисања снагама и средствима корисније том радном снагом правити у првом реду склоништа па евентуално ровове (изузетно заклоне), тј. обрнуто од онога што износе писци у чланку „Стратегија и фортификација“, а заклоне начелно препустити самим јединицама? На тај начин углавном би се избегла потенцијална опасност да фортификација постане сама себи циљ, а не да буде средство тактике. Јер, као што је већ поменуто, положаји (заклони) би се у том случају још увек могли бирати према потреби у разним правцима и на разним удаљењима од склоништа. Поред тога, за израду склоништа треба и много више времена којим ће јединице ретко располагати. Такође, много је једноставније одредити место за око 4—5 склоништа у оквиру водног одбрамбеног рејона, него око 100 разних заклона (основних и резервних) за ватрена средства у саставу ојачаног вода. У том случају поготову не би требало узимати у обзир све фортификацијске елементе као што се то често чини у практичном решавању оваквих питања. Гра-

ђевинска предузећа, остале радне организације и месно становништво, уз извесно учешће јединица или самостално, лакше ће се оријентисати на израду склоништа него заклона, не ради тога што би склоништа била технички једноставнија за израду, већ зато што се код њих не разматрају у толикој мери тактичка питања и међусобни однос објеката колико је то потребно код објеката за ватрена средства (познавање властите и непријатељеве тактике, техничких и других особина властитог и непријатељевог наоружања, утицаја земљишта, повезаности ватре и препрека итд.).

Ако би се прихватило овакво гледиште, тј. да се у оквиру благовремене организације положаја по дубини потенцијалним месним снагама и средствима израђују у првом реду склоништа, а зависно од ситуације противоклопне препреке, а изузетно остало (ровови и заклони), то би била и већа гаранција да ће се радови успешније извести и на основу тактичких решења по карти разрађених од стране општевојних органа и да ће, с друге стране, старешинама јединица које ће се борити у тим рејонима (положајима) бити остављена потребна слобода тактичког деловања. Сем тога, за руковођење радовима неће бити потребно ни толико војностручне помоћи.

Та тактичка решења била би, уствари, оквирно али што реалније унети водни одбрамбени рејони на карту 1 : 50.000 (са претходним извиђањем земљишта) још у време мира или у току рата. Ту се могу тактичким знацима унети, евентуално, и објекти (склоништа, бункери, противоклопне препреке па и ровови и др.). Уколико се ти детаљи (објекти) из било којих разлога не би могли унети, може се допустити да њихова места на земљишту одреде старешине јединица које ће изводити радове. Поред тога може се унапред одредити и неколико важнијих типова објеката (склоништа, бункера), за неколико могућних варијанти ситуација, а њихова реализација зависила би од конкретних захтева.

Положаје уређене на тој основи допуниле би јединице за борбу углавном појединим објектима за ватрена средства, онако како би то њима најбоље одговарало.

Систем утврђивања на тој основи развијао би се, дакле, нешто друкчије него у прошлим ратовима. Наиме, поступност нарастања објеката, од појединачних ка њиховом међусобном повезивању у групни (рововски) систем, биће различита. Ако ће се положаји уређивати само ст јединицама за борбу тада ће се, најчешће, остати на групном систему са појединачним објектима или у делимичној међусобној вези. У колико ће положаје уређивати и друге јединице по дубини тада се може очекивати да ће се извести више радова. Али, ретко ће се и у тим условима радови развити у обимне рововске организације по до сад познатим начелима.

Као следеће питање које не би требало мимоићи је питање односа људске радне снаге и механизације у пољској фортификацији. Наиме, да ли је на месту гледиште да људска снага са алатом којим располаже не може много учинити и да решење остаје једино у масовној примени механизације? Са таквим гледиштем тешко је сло-

жити се. Чињеница је да је у ратовима све до данас пољска фортификација била углавном производ људског рада и то највећим делом људством борбеног састава које је примало и борбу на изграђеним положајима. Механизација нема таквих искустава. И не само то.

Механизација која би се успешно могла употребити у пољској фортификацији још увек је малобројна. Она њена средства чије су могућности у земљаним радовима велике (булдозери) неподесна су за пољску фортификацију. Ваља имати у виду и то да фортификацијских радова такорећи и нема на дубини мањој од 1.5 м, што значи да, с обзиром на опште геолошке услове, и ту треба при раду са механизацијом очекивати велике тешкоће. Механизација поменутих потенцијалних снага такођер је већим делом специфична (пољопривредна, грађевинска за високу градњу, бетонске радове и сл.), са ограниченим маневарским способностима и др. С друге стране, ако погледамо значај онога што могу урадити саме јединице властитим алатом у конкретној ситуацији, уверићемо се да то није мало.

Као што је поменуто, за израду основних заклона са подгрудобранским јамама треба око 2 — 4 радна часа. То значи да људство било које јединице, снабдевано формацијским алатом, може бити у целости уклоњено за ово релативно кратко време. У исто време могу бити заштићена и сва средства масовне ватре пешадије (пушке, пушкотмитраљези, митраљези, РБ, бестрзајна оруђа, МБ и сл.). Или, при расположивом времену око једног радног дана (дан или ноћ), могу се изградити групни објекти⁵⁾ који пружају још бољу заштиту. Овакви објекти, веома значајни за јединице за сада се не могу радити успешно и масовно никаквом механизацијом.

Разуме се да ће команданти (командири) јединица морати водити рачуна о једном елементу, тј. да за посудање положаја обезбеде потребно време како би јединице саме могле изградити овакве објекте. То се у одбрамбеним дејствима може остварити, док ће се у осталим ситуацијама јединице ретко служити чак и оваквим објектима. У повољнијим ситуацијама у погледу времена јединице могу радити и друге објекте (склоништа, ровове, препреке). Које ће објекте радити у првом реду хитности немогуће је једнострано тврдити, али изгледа да ће то најчешће ипак бити склоништа или само покривени заштитни ровови исте намене.

Или, да узмемо осталу радну снагу, на пример, да на неком правцу уређује 100 водних одбрамбених рејона у оквиру којих да се раде само склоништа. Ако се унутар једног водног одбрамбеног рејона израде 4 склоништа по норми у просеку за 200 радних часова, тада укупно за 100 водних одбрамбених рејона треба око 80.000 радних часова. Ако се располаже са 4.000 људи опремљених обичним алатом за земљане радове, они то могу извршити за око 2 радна дана. То је велики успех кад се има у виду да би се у израђена склоништа могло сместити око 5.000 људи.

⁵⁾ Типови објекта третирају у ВГ бр. 12/58 и 9/60 г. и ВТГ бр. 4 и 6/58 г.

Исти рад инжењеријским машинама за исто време (2 радна дана), захтевао би ангажовање око 40 утоваривача⁶⁾ — машина најпогоднијих за израду склоништа. При томе се рачуна да се једна машина задржава на једном склоништу око 4 радна часа (ископ, засип и маневар између објекта)⁷⁾, а даје се и 20% резерве (кварови, ремонт и сл.). Треба напоменути да ове машине могу радити само у земљи до III категорије, на приступачном земљишту, што значи да ће веома често бити ограничене у раду или потпуно искључене. Поред машина треба обезбедити и људску радну снагу. Она би у изнетом примеру износила најмање око 1000 људи. Људство је потребно за рад уз машине као и за радове на припреми грађе, постављању конструкције склоништа, маскирању радова и готових објеката итд.

Према томе, било би недовољно, непотпуно и некорисно само једнострано констатовати проблеме и заузети ставове, а да се питања шире и конкретније не размотре. Атомско и друго оружје налажу да се објекти дубље укопавају и, у првом реду, да покривке склоништа буду дебље ради боље заштите од радијације и осталих дејстава. Али, само апстрактне рачунице говоре да су се радови у апсолутном смислу потреба утростручили у односу на прошли рат. Анализе, међутим, показују да ће радови стварно бити мањи јер ће то условити краткоћа времена којим ће јединице располагати за утврђивање, нагли обрти ситуација и други фактори евентуалног будућег рата. Због тога се углавном и размишља како се утврђивати, шта пре а шта касније радити, ко шта да ради, шта све ангажовати у те сврхе итд. Да сама људска снага са формацијским алатом не може много постићи такође је релативна ствар. Она, свакако, не може много постићи ако јој се поставе максимални задаци, а за њихово извршавање добије врло кратко време. Но, то не значи да она уопште не може много урадити. Ако ситуација не дозвољава да се ради ништа више од стрелачких заклона, онда ће се и сама њиховом израдом много постићи. Према томе, јединица ће увек моћи да оствари одређени успех у интересу економисања снагама и средствима, који ће по обиму и значају бити адекватан времену и осталим факторима.

Искључива гледишта да је излаз *једино* у механизацији или *једино* у потенцијалним могућностима општенародног рата (грађевинске организације, месно становништво и сл.) не могу се примити. То би значило, ако нема механизације или ако у неким областима нема потенцијалних снага (ретка насељеност планинских подручја, мало предузећа у недовољно развијеним областима итд.), нема ни решења ни излаза. Међутим, решење ће се свакако наћи и у таквим ситуацијама, било да проблем реше јединице саме или потпомогнуте осталим. Због тога је тешко предвидети и тврдити ко ће бити главни *извођач* фортификацијских радова — да ли потенцијалне снаге у по-

⁶⁾ Машина која копа и транспортује.

⁷⁾ После ископа машина треба да стоји док се склапају елементи склоништа или да се за то време пребаци на ископ другог склоништа, а да се за засињање враћа касније.

задани или саме јединице непосредно пред борбу. Посебно је тешко предвидети у ком обиму ће се ти радови изводити.

Примери из НОР-а потврђују такво гледиште. У многим ситуацијама јединице се не би могле утврђивати, ни самостално нити уз помоћ других снага, углавном услед веома динамичних обрта ситуација. Тачно је да се у НОР-у није много знало о теорији утврђивања. Међутим, тачно је и то да су се јединице и те како умешно прилагођавале земљишту, користећи све његове погодности (јаруге, насипе, путеве, јаркове, дрвеће, стене итд.) и ако за то нису биле посебно обучене, а да су се понекад изводили и фортификацијски радови. На пример, приликом опсаде окупатора и белогардејаца у Новом Месту 1943. године, батаљони IV словеначке ударне бригаде „Матија Губец“ су се прилично добро укопали на положајима према непријатељу и то у непосредној близини његових бункера. Непријатељ се није усудио изаћи из бункера све док није добио помоћ у тенковима и заједно са њима напао положај јединица НОВ.

Алат за извођење радова добијен је у најближим насељеним местима у веома малим количинама (пијуци, лопате, секире). Карактеристично је за то подручје да су пијук и ашов ретка алатка код становништва. Уједно, вршено је запречавање путева постављањем појединачних мина израђених својим снагама на лицу места и са импровизованим упаљачима. Истовремено су ангажовањем цивилног становништва вршена прекопавања на комуникацијама Ново Место — Тешке Воде — Подград; Ново Место — Шент Јернеј и осталим путевима који су водили према положајима бригаде. Сличних примера било је и на другим местима.

Разуме се да су такав поступак омогућиле ситуација и постојаност положаја, јер су се јединице ту налазиле непрекидно неколико месеци. У другим ситуацијама није се ни помишљало на неке радове, јер ситуација то није дозвољавала. Јединице су биле у непрекидним покретима, нападима, заседама итд. где утврђивање није имало толиког значаја, односно, с обзиром да се није располагало основним формацијским алатом, оно се није могло ни делимично изводити. Упоређујући опремљеност војника данас са борцем — партизаном у НОР-у, нехотице се реконструишу многи догађаји и сагледавају недостаци који су били последица било објективних било субјективних услова. Има веома много примера из којих се види да су се најједноставнијим објектима (обичним заклонима) могле избећи многе жртве, нарочито од дејства непријатељевих минобадача и артиљерије, да се располагало алатом, односно да се више пажње посветило заклањању живе силе.

Треба истаћи да непријатељ приликом дејства ван сталних утврђених гарнизона није изводио неке нарочите фортификацијске радове сем копања обичних заклона, макар се задржавао дан — два на појединим положајима.

Као закључак може се рећи ово:

Веома је значајно и потребно што детаљније сагледати проблеме утврђивања, нарочито на нивоу односа *тактике и пољске фортифика-*

кације, да би се у борбеним условима могло што сврсисходније деловати. Да би се то постигло ваља поћи од елементарних питања из тактике и техничког решавања проблема утврђивања. При томе је неопходно да се узајамно повезују сви утицајни фактори (време, земљиште, средства за рад, наоружање, његове особине и ефекти, вероватне борбене ситуације итд.). Фортификација као део војне науке треба да у категорији пољског утврђивања, данас више него икад раније, пренесе тежиште на изучавање и техничко решавање објеката погодних за различите услове имајући у виду ограничено време, разноврсно земљиште и друго. Једино тако ће се постићи да пољска фортификација остане у служби тактике (оператике) и на време јој користи, пре него што буду наметнута ратна дејства. Недовољно сагледавање тих питања у време мира условиће да се теже и са негативним последицама решавају у рату.

Значајно је, такођер, да се што реалније постави питање благовременог уређења положаја по дубини другим снагама, тј. онима које неће водити борбу на њима. Да би се остало на начелима да је фортификација укопана тактика, да је она средство а не циљ, потребно је у овом случају израђивати у првом реду *склоништа* (покривене заштитне ровове, склоништа одељеног типа и сл.), бункере на нарочито погодним местима, противоклопне препреке где се може употребити механизација и сл., *а објекте за средства масовне пешадијске ватре начелно оставити јединицама да их по поседују положаја саме израђују алатом којим располажу*. Ако се израда објеката постави тако, однос између тактике и пољске фортификације биће у складу са захтевима савременог рата.

Решење ниједног питања не може се поставити *једино* и искључиво на овај или онај начин. Оно је добро не само онда ако се постигне апсолутни обим радова, већ и тада кад је израђен минимум објеката, али да по врсти и обиму најбоље одговарају датој ситуацији. Према томе, и учешће механизације и осталих потенцијалних снага територијалног рата је релативно, мада ће бити веома значајно. Међутим, неопходно је имати у виду утицај ситуације на ангажовање тих снага, као и потребу неопходних стручних (војних и фортификацијско-техничких) квалификација, које ће у пракси бити различите у разним условима и подручјима.

На крају, искуства из НОР-а најреалније указују на однос тактике према пољској фортификацији и у будуће и у том смислу могу послужити као најреалнија оријентација за изучавање и изграђивање савремених ставова.